

УДК 159.922.

**ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ
З НЕПОВНОЛІТНІМИ, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ**

Мірошниченко О. М.,

кандидат психологічних наук, доцент, майор внутрішньої служби,
старший викладач циклу педагогіки та психології Чернігівського юридичного
коледжу Державної пенітенціарної служби України, м. Чернігів

Глибоке і всебічне вивчення особистості неповнолітнього правопорушника, його ціннісно-мотиваційної сфери, спрямованості інтересів, інтелектуального потенціалу, психічного та фізичного здоров'я має становити головний зміст соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом. У дослідженні розглядаються пріоритетні напрямки діяльності Державної пенітенціарної служби України такі як: підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом в умовах сучасного функціонування вітчизняної пенітенціарної системи.

***Ключові слова:** пенітенціарна служба, соціально-виховна робота, психологічна робота, девіантна поведінка, соціалізація, ресоціалізація, соціальна реабілітація.*

Актуальність проблеми. 24 травня 2011 року Президент України підписав Указ № 597/2011 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні». Метою цієї Концепції визнано побудову в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, що відповідає міжнародним зобов'язанням України у сфері захисту прав дітей, а саме Конвенції ООН про права дитини.

Однією з проблемних сфер правосуддя щодо неповнолітніх, є ресоціалізація неповнолітніх осіб, які знаходяться у конфлікті з законом. Ресоціалізація неповнолітніх осіб є дійсно критичним питанням, беручи до уваги обмежену кількість існуючих опцій щодо засобів перевиховання та ресоціалізації неповнолітніх осіб, які конфліктують з законом. Це питання стосується як переліку видів покарань, що можуть застосовуватися до неповнолітніх, так і наявних в Україні реабілітаційних програм та послуг, що можуть надаватися неповнолітнім з метою їх перевиховання.

Для того щоб вирішити цю проблему – поліпшити реабілітаційну функцію звільнення від відбування покарання з випробуванням та посилити спроможності установ, які залучені до роботи з неповнолітніми правопорушниками, щодо впровадження науково обґрунтованих програм і послуг, хочемо зупинитись на пріоритетному напрямі діяльності Державної пенітенціарної служби України, який стосується підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом. Основною метою реалізації даного пріоритету, є підвищення, перш за все, ефективності системи ресоціалізації та соціальної адаптації, зменшення пенітенціарного рецидиву серед цих осіб після їх звільнення з місць позбавлення та обмеження волі, забезпечення додержання прав і свобод дітей, які потрапили у конфлікт із

законом, соціальна адаптації звільнених неповнолітніх, залучення громадськості до сприяння реінтеграції звільнених осіб у суспільство.

Мета статті. У цьому аспекті, хочемо зупинитись на пріоритетному напрямі діяльності Державної пенітенціарної служби, який стосується підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, дотримання прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом.

Виклад основного матеріалу. Основна мета нагляду за неповнолітнім правопорушником полягає у зменшенні загрози скоєння ним повторних правопорушень.

Якщо говорити в історичному ракурсі, то при корекції, спрямованій на зміну кримінальної поведінки, застосовувалися два основні підходи:

Стратегії відлякування – використання негативних наслідків для зменшення небажаної поведінки (наприклад, покарання, ув'язнення, програми «жорсткої практики»);

Конструктивні стратегії – вони наголошують на зменшенні випадків небажаної поведінки шляхом розвитку нових навичок і надання можливостей для використання цих нових навичок (наприклад, покращення можливостей особи і потенціалу для позитивних змін).

У теорії соціального научіння Альберта Бандури наголошуються такі моменти:

- Злочинна поведінка набувається шляхом навчання;
- Формується в процесі отримання нагород та покарань за проявлену поведінку (оперантне научіння);
- Набувається в процесі спостереження за поведінкою інших, наприклад, спортсменів, музикантів та інших моделей чи знаменитостей;
- Набувається з допомогою комплексної взаємодії когнітивних, емоційних, особистісних та біологічних факторів (класичне обумовлення);

Теорія соціального контролю Івана Ная, яку було розроблено у 1958 році, розглядає фактори-провісники злочинної поведінки, а також індивідуальні особистісні ситуаційні та соціальні фактори. Когнітивно-повіденковий підхід варто застосовувати до більшості неповнолітніх, однак він не є ефективним для неповнолітніх осіб, які затрималися у своєму розвитку.

І теорія соціального научіння, і теорія соціального контролю визнають, що зміни на будь-якому окремому рівні вплинуть на неперервність чи відсутність неперервності розвитку на інших рівнях. Остання теорія, яку ми розглянемо, – це теорія розвитку злочинності. Адже важливо враховувати зміни у розвитку, які є ознакою підліткового віку.

Теорії розвитку – динамічні і безпосередньо пов'язані із формуванням злочинної та антисоціальної поведінки, факторами ризику та захисними факторами у різному віці.

Говорячи про дослідження у сфері рис особистості дитини і обставин її життя, що сприяють розвитку протиправної поведінки, ми розглядаємо, зокрема, ті шляхи, що приводять дитину у злочинне середовище, а також відповідні корегувальні дії. Теорія розвитку пропонує дві моделі, що розглядають протиправну поведінку з раннім початком у порівнянні з аналогічною поведінкою, яка проявляється пізніше. Останні дослідження

траєкторій розвитку протиправної поведінки серед підлітків підтверджують актуальність цих моделей розвитку. Перша модель передбачає раннє формування і тривалий прояв проблемної поведінки, яка проявляється в першу чергу через низку особистісних факторів ризику (темперамент), які посилюються родинними факторами (особистісні якості батьків та якість виховання) і факторами навколишнього середовища (відсутність необхідної підтримки з боку школи та громади). Накопичення і взаємодія цих факторів підвищує ризик розвитку протиправної поведінки у дитинстві, з подальшими її проявами у підлітковому віці, коли девіантні однолітки починають відігравати все більш важливу роль у житті підлітка, зокрема у трансформації вчинків в серйозні правопорушення серед молоді на цій траєкторії. Антисоціальна поведінка та пов'язані з нею проблеми мають більше шансів на повторення у подальшому житті підлітків, що починають демонструвати відповідні схильності вже у ранньому віці.

Друга модель розвитку пояснює процес більш пізнього формування протиправної поведінки, тобто коли перші її прояви мають місце у підлітковому віці. Після типового дитинства, тобто дитинства, вільного від більшості проблем з поведінкою та їх систематичних проявів, підліток вступає у конфлікт із законом. У цей час знижується ефективність контролю батьків і зростає вплив однолітків, що сприяє скоєнню першого правопорушення особою у підлітковому віці. Зазвичай ми спостерігаємо припинення проявів протиправної поведінки у таких підлітків, незалежно від проведення втручання, по мірі мобілізації сильних сторін (захисних факторів), що існували у його житті, з подальшим зниженням рівня ризику і повернення підлітка на просоціальний шлях.

Як зазначав Л. С. Виготський, успіх педагогічного впливу формується не тільки на досягнутому (актуальному) рівні розвитку, а й на активізації функцій, які ще не визріли, але за сприятливих умов можуть перерости в актуальний рівень. У процесі безперервного перетворення потенційних можливостей на реальні і полягає динаміка переходу до засвоєння вищих соціально прийнятих норм поведінки. Адже пенітенціарна функція ґрунтується на об'єктивному суспільному і державному інтересі забезпечення каяття злочинців як єдиної гарантії їхньої майбутньої безпечної поведінки. Сподіватися на досягнення такого результату за рахунок формально-юридичного виконання, зміст якого полягає у триманні засудженого протягом строку, встановленого вироком суду, в умовах певних правообмежень, просто не доводиться.

За зазначених вище обставин непересічного значення набуває проблема пошуку інтеграційних психічних утворень у підлітковому віці, що становлять основу профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом як передумови вчинення делінквентних та кримінальних вчинків.

Розглядаючи статус особистості і окремо підлітка на осі «соціалізація–дезадаптація – ізоляція», у сучасній науковій літературі для позначення поведінки, яка відхиляється від норми, вживають поняття девіантної поведінки. Так, Ю. О. Клейберг розкриває девіантну поведінку через ставлення особистості до культурних норм і визначає її як специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань через демонстрацію особистістю

ціннісного ставлення до них [2]. В. Д. Менделевич визначає девіантну поведінку як систему вчинків або окремі вчинки, які суперечать прийнятним у суспільстві нормам і які проявляються у незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесу самоактуалізації та ухиленні від морального і естетичного контролю над власною поведінкою [4]. Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушення тих чи інших норм суспільства він виділяє делінквентну, адиктивну, психохарактерологічну, психопатологічну та поведінку на базі гіперздібностей. Е. В. Змановська характеризує девіантну поведінку як стійку поведінку особистості, яка відхиляється від найбільш важливих соціальних норм і є причиною реального збитку для суспільства або самої особи, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією. Отже, на соціальному рівні поведінка, яка відхиляється від норми, є однією з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особою. На особистісному рівні – це соціальна позиція, яка виступає у формі девіантного стилю і способу життя. Вона має свої специфічні особливості, а саме: а) поведінка, яка не відповідає загальноприйнятним або офіційно встановленим соціальним нормам; б) девіантна поведінка і особистість, яка її виявляє, викликають негативну оцінку з боку інших людей; в) девіантна поведінка спричиняє реальні збитки як особистості, так і навколишнім; г) девіантну поведінку можна охарактеризувати як таку, що стійко повторюється; д) для ідентифікації девіантної поведінки як такої вона має узгоджуватись із загальною спрямованістю особистості; е) особливістю девіантної поведінки є те, що вона розглядається в межах медичної норми; ж) девіантна поведінка супроводжується різноманітними проявами соціальної дезадаптації; з) як останню ознаку девіантної поведінки необхідно відзначити її індивідуальну і статево-вікову своєрідність [1].

За відсутності сьогодні єдиної теорії девіантної поведінки особливого значення набуває питання про сукупність факторів, які викликають, провокують, посилюють або підтримують девіантну поведінку підлітка. До основних причин, що зумовлюють поведінкові відхилення, відносять зовнішні умови фізичного середовища, зовнішні соціальні умови (О. Конт, Г. де Тард, А. Кетле, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, Р. Мертон та ін.), внутрішні спадково-біологічні та конституціональні передумови (П. Сорокін, Е. Лемет, Г. Беккер, Дж. Мід, І. Гофман, Ч. Ломброзо, У. Шелдон, К. Ленц, Н. Петерсон та ін.), внутрішньоособистісні причини і механізми девіантної поведінки (В. Франкл, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фром, З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Торндайк, Дж. Уотсон, Б. Скінер, А. Бандура та ін.).

За таких умов проблема профілактики девіантної поведінки підлітків в нашому суспільстві набуває особливого значення. Попередження поведінкових відхилень у неповнолітніх передбачає систему загальних і спеціальних заходів на різних рівнях соціальної організації: загальнодержавному, правовому, суспільному, економічному, медично-санітарному, педагогічному, соціально-психологічному. Вона має на меті не лише виявлення та усунення причин і умов, що призводять до порушення ustalених моральних та правових норм. На думку В. М. Оржеховської, профілактика девіантної поведінки не обмежується попереджувальною

роботою, а являє собою систему заходів із перевиховання та формування особистості [5]. Профілактику девіантної поведінки підлітків слід розглядати і як систему колективних та індивідуальних виховних впливів, спрямованих на вироблення імунітету до негативних впливів оточуючого середовища.

При організації соціально-виховної роботи з неповнолітніми, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, можна використовувати наведену нижче технологію соціальної реабілітації дітей, схильних до протиправної поведінки.

Технологія соціальної реабілітації неповнолітнього, схильного до протиправної поведінки та засудженого до альтернативних покарань, визначає мету та завдання соціально-виховної роботи, можливі напрями та етапи реабілітації, зміст діяльності на кожному з етапів, методи, що при цьому можуть бути застосовані, та орієнтовний розподіл обов'язків між фахівцями, залученими до соціальної реабілітації неповнолітнього. Запропонована технологія базується на тому, що для ресоціалізації неповнолітнього необхідно усунути причини, що призвели до скоєння ним злочину, та подолати чинники, які заважають його соціальній адаптації.

Причини протиправної поведінки слід шукати у соціальних умовах існування людини і в її особистих рисах, що знижують адаптивні можливості, насамперед у її мотиваційній сфері, ціннісних орієнтаціях, особливостях емоційно-вольової та інтелектуальної сфер. Негативні соціальні умови, з одного боку, породжують складні життєві ситуації, при вирішенні яких людина порушує правові норми, з іншого, - впливають на формування особистості людини, роблять її вразливою, дезадаптованою. Особистісні ж якості ускладнюють оцінку особою ситуації, не дають їй можливість прийняти адекватне рішення, свідомо управляти своєю поведінкою, протистояти негативному впливові інших осіб.

Соціальні чинники, що породжують протиправну поведінку, можна поділити на макросоціальні чинники (стан економіки, екології, суспільної моралі, діяльність соціальних інститутів) і чинники мікросередовища (безпосереднє оточення: сім'я, школа, громада, неформальні взаємовідносини з однолітками). Серед чинників індивідуальних виділяють особливості темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери, а також інтелектуальний розвиток, особистісний досвід (знання, вміння, навички, стереотипи поведінки) й особистісні спрямованості (ціннісні орієнтації, переконання, етичні принципи тощо). Дитина порушує соціальні норми тоді, коли соціальна ситуація, в якій вона знаходиться, не дає їй достатньо правомірних можливостей для задоволення потреб, особистісні ресурси дитини (запас знань та вмінь, можливості емоційно-вольової та інтелектуальної сфер) занадто низькі для правомірного вирішення проблем, а ціннісні орієнтації, переконання, моральні норми дитини не стримують її від порушення закону.

Отже, у процесі соціальної реабілітації неповнолітнього, який вчинив правопорушення, необхідно усунути або компенсувати названі вище чинники. Якщо цього не відбудеться, то заходи контролю можуть лише тимчасово стримати неповнолітнього від вчинення повторних правопорушень.

Метою соціальної реабілітації неповнолітніх, схильних до протиправної поведінки, є повернення цих дітей до правoslухняного життя, створення умов для їх повноцінного фізичного і психічного розвитку, для успішної соціалізації, подолання особистісних проблем і конфліктів з оточенням.

Завдання соціальної реабілітації:

- встановити причини протиправної поведінки дитини, чинники, що сприяють її формуванню, заважають виправленню та ресоціалізації;
- подолати особистісні чинники, що спричинюють протиправну поведінку або заважають соціальній адаптації;
- усунути чинники соціального середовища, що ускладнюють соціальну адаптацію дитини, спричинюють її проблеми, негативно впливають на формування її особистості та поведінки;
- сприяти закріпленню у дитини мотивації до законoslухняної поведінки;
- сприяти розвитку позитивних особистісних якостей, оволодінню нею вміннями, необхідними для подолання проблем і задоволення потреб;
- сприяти створенню соціальних умов, необхідних для повноцінної життєдіяльності дитини;
- інтегрувати дитину до соціально-позитивного середовища.

Відповідно до цих завдань робота із соціальної реабілітації та ресоціалізації неповнолітнього має передбачати такі дії (напрями роботи):

1. Встановлення контакту з неповнолітнім та його сім'єю, мотивування їх до співпраці і роботи над проблемами неповнолітнього.
2. Дослідження особистості неповнолітнього та соціальної ситуації його життєдіяльності (визначення особистісних чинників та чинників мікросередовища, що заважають соціальній адаптації неповнолітнього, сприяють формуванню у нього протиправної поведінки; визначення наявних ресурсів, що можна використати для соціальної адаптації та ресоціалізації неповнолітнього).
3. Планування заходів з реабілітації та ресоціалізації неповнолітнього (розробка фахівцями плану заходів та узгодження їх з неповнолітнім та його сім'єю).
4. Контроль за поведінкою неповнолітнього, за дотриманням ним умов звільнення від покарання, норм моралі і права, угоди щодо співпраці.
5. Психологічна та педагогічна реабілітація неповнолітнього (корекція дезадаптивних і розвиток соціально-позитивних індивідуальних якостей, подолання залежностей, сприяння вирішенню особистісних проблем).
6. Формування сприятливого соціально-педагогічного середовища навколо неповнолітнього (психологічна і педагогічна допомога сім'ї неповнолітнього, попередження негативного впливу на неповнолітнього його неформального оточення, організація індивідуального педагогічного підходу до неповнолітнього та захист його прав).
7. Соціальна реінтеграція та реадаптація неповнолітнього (сприяння вирішенню ним побутових проблем, його навчанню та трудовій діяльності; підтримка соціально-позитивної активності неповнолітнього).

8. Координація спільних дій з навчально-виховними закладами, правоохоронними установами, громадськими організаціями.
9. Оцінка процесу і результату реабілітації неповнолітнього.

Список використаних джерел:

1. Змановская Е. В. Девиантология (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Змановская Е. В. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 288 с.
2. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов./ Ю.А. Клейберг. – М.: ТЦ Сфера, «Юрайт-М», 2001.- 160с.
3. Максименко С. Д. Генезис существования личности / Максименко С. Д. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
4. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учебник / В. Д. Менделевич. – М.: Современный ученик, 2005. – 448 с.
5. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник / Оржеховська В. М. – К.: ВіАН, 1996. – 352 с.
6. Завдання і заходи з виконання Державної цільової програми модернізації пенітенціарної системи на 2013 – 2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/661291>

REFERENCES:

1. Zmanovskaya, E.V. (2006). *Devyantolohyya (Psykhologhyya otklonyayushchehosya povedenyya) [Deviantology (Psychology of deviant behavior)]* (3rd ed.). Moscow: Akademyya [in Russian].
2. Kleyberh, Yu.A. (2001). *Psykhologhyya devyantnoho povedenyya [Psychology of deviant behavior]*. Moscow: TTs Sfera, «Yurayt-M» [in Russian].
3. Maksymenko, S.D. (2006). *Henezys sushchestvovanyya lychnosty [The genesis of personality]*. Kyiv: KMM [in Ukrainian].
4. Mendelevyeh, V.D. (2005). *Psykhologhyya devyantnoho povedenyya [Psychology of deviant behavior]*. Moscow: Sovremennyy uchenyk [in Russian].
5. Orzhekhovs'ka, V.M. (1996). *Profilaktyka pravoporushen' sered nepovnolitnikh [Prevention of crime among minors]*. Kyiv: ViAn [in Ukrainian].
6. The State Penitentiary Service of Ukraine (2012). *Zavdannya i zakhody z vykonannya Derzhavnoyi tsil'ovoyi prohramy modernizatsiyi penitentsiarnoyi systemy na 2013-2017 roky [Objectives and activities of the State Program of modernization of the prison system in 2013-2017 years]*. (n.d.). Kyiv: The State Penitentiary Service of Ukraine [in Ukrainian].

Мирошниченко О. Н. Организация социально-воспитательной и психологической работы с несовершеннолетними, находящимися в конфликте с законом. Глубокое и всестороннее изучение личности несовершеннолетнего правонарушителя, его ценностно-мотивационной сферы, направленности интересов, интеллектуального потенциала, психического и физического здоровья составляют главное содержание социально-воспитательной и психологической работы с несовершеннолетними, находящимися в конфликте с законом. В исследовании рассматриваются приоритетные направления деятельности Государственной пенитенциарной службы Украины такие как: повышение уровня организации социально-воспитательной и психологической работы с несовершеннолетними, находящимися в конфликте с законом в условиях современного функционирования отечественной пенитенциарной системы.

Ключевые слова: пенитенциарная служба, социально-воспитательная работа, психологическая работа, девиантное поведение, социализация, ресоциализация, социальная реабилитация.

Miroshnychenko O. M. Organization of social, educational and psychological work with juveniles having conflicts with the law. For successful prevention and control of crimes and offenses of minors having conflicts with the law, persistent, scientifically proven, consistent work is required to correct behavioral deviations of adolescents as well as deep analysis of factors, reasons and circumstances that lead to and cause offense. Deep and comprehensive study of a juvenile offender personality, his/her value-motivational sphere, interests, intellectual capacity, mental and physical health make the main content of social, educational and psychological work with juveniles having conflicts with the law.

The study examined priorities of the State Penitentiary Service of Ukraine such as improving of organization of social, educational and psychological work with minors having conflict with the law at current functioning of the national penitentiary system. In this respect, the author wants to support the Service priorities by increasing of the level of organization of social, educational and psychological work with prisoners, defending the rights of children having conflicts with the law.

The main purpose of implementation of this priority is to increase, above all, effectiveness of resocialization and social adaptation of that people who are sentenced to deprivation and restriction of freedom, to reduce prison recidivism among these individuals after their release from deprivation and restriction of freedom, to observe the rights and freedoms of children having conflicts with the law, to organize social adaptation of released juveniles and public involvement into promotion of reintegration of released persons into society.

Keywords: prison service, social and educational work, psychological work, deviant behavior, socialization, resocialization, social rehabilitation.